

ISSN 0321-0340

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՐԽԻՎՈՆԵՐԻ

ՏՕ-ՏԱՐԴԻ

N 1 (103)
2004

ԲԱՆԻԲԻՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՐԽԻՎՈՎԵՐԻ

Գիտահանրամատչելի հանդես

Вестник архивов
Армении

Научно-популярный журнал

Bulletin of Armenian
Archives

Scientific practical journal

1 (103)
2004

ԵՐԵՎԱՆ

ЕРЕВАН

YEREVAN

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է 1960 ԹՎԱԿԱՆԻՑ

ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ ՏԱՐԻՆ ԵՐԿՈՒ ԱՆՓԱՄ

Գլխավոր խմբագիր՝ Ամատունի Վիրաբյան

Խմբագրական խորհուրդ
Արմեն Բաղալյան (պատասխանատու քարտուղար)
Ալբերտ Կիրիմյան, Ավագ Հարությունյան, Էմմա Հովսեփյան,
Սոնյա Միրզոյան, Աշոտ Մելքոնյան, Արամ Սիմոնյան,
Հարություն Ֆելեքյան

© Բանբեր Հայաստանի արխիվներ, 2004թ.

 Եջանավոր սարեւիւ - Տօւմյակ

которые затем доставляются в Тавриз для обработки в тамошней мастерской, а затем тайно переправляются в обработанном виде в Турецкую Армению, где готовится, будто бы, восстание против Оттоманского Правительства.

Директор Азиатского
Департамента МИД

Ռուսաստանյան կայսրութեան արտաքին քաղաքականութեան արխիվ,
Ֆ. «Առաքելութիւն Պարսկաստանում», ց. 528, «Ա», 1895թ, գ.1816, թ. 64:

ՌՌԻԲԵՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ. ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուբեն (Մինաս) Տեր-Մինասյանը ծնվել է 1881 թ. մայիսի 7-ին (Հին տոմարով) Ախալքալաքում¹: Հինգ տարեկան էր նա, երբ մահանում է հայրը, որը ուսման արժեքը գնահատող մարդ էր եւ երազում էր իր երեխաներին ուղարկել բարձր ուսում ստանալու: Բազմաճյուղ ընտանիքի բեռը ընկնում է Ռուբենի մոր եւ ավագ եղբոր՝ Հարությունի ուսերին: Հետագայում Հարությունը Ռուբենին պատմում է. «Մայրս եւ ես որոշեցինք ձեզ մեծացնել այնպես, որ բնավ որք չզգաք, մեր տունը սուգի եւ ողորմութեան տուն չդառնայ, եւ բնավ չհասկնաք մեր հոր բացակայությունը: Դրա համար ամեն ինչ թողինք եւ ձեր գլխուն կանգնանք»²: Եվ իրոք, թե Ռուբենը եւ թե մյուս երեխաները մեծանում են՝ առանց գաղափար ունենալու գրկանքի մասին:

Իր նախնական ուսումը Ռուբեն Տեր-Մինասյանը ստանում է ծննդավայրի եկեղեցական-ծխական երկդասյան դպրոցում, որն ավարտում է 1885թ.³: Ախալքալաքում մանուկ Ռուբենն ապրում էր հայտնի «Խաս Բախչայի» փողոցում: Այս փողոցի վրա Տեր-Մինասյանների ընտանիքի կեղքին ապրում էին Օհանջանյանների, Իգիթխանյանների, Դեմիրճոլյանների ընտանիքները: Օհանջանյաններից Համազասպը, Արմենը, Սաթենիկը, Իգիթխանյաններից Հովհաննեսը (Քաջազնունի) հետագայում աչքի ընկնող կուսակցական դեմքեր դարձան: Դեմիրճոլյաններից (Դեմիրճյան) Դերենիկը համալրեց հայ գրականության գասականների համաստեղությունը:

Ահա այս միջավայրում է դաստիարակվում եւ մեծանում Ռուբենը: Տակավին 12 տարեկան հասակում նա իր մի քանի դպրոցական ընկերների հետ (նրանց թվում նաեւ Եկատերինոզարից հայրենի քաղաք վերադարձած 11-ամյա Արտաշեսը (Զիլինգարյան)՝ հետագայի դաշնակցական գործիչ Ռուբեն Դարբինյանը⁴) փորձել է անցնել Արեւմտյան Հայաստան՝ օգնելու սուլթանական տիրապետության տակ տառապող հայրենակիցներին⁵: Որքան էլ զավեշտական թվա, դպրոցականների այս քայլը մեծ

¹ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 53, ց. 2, գ. 371, թ. 7 շրջ.-8: Անհասկանալի պատճառով գրականության մեջ նրա ծննդյան թվականը նշված է 1882 թ.:

² Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 6, Երեւան, «Ազնա»1990, էջ 13:

³ ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 1627, թ. 2:

⁴ Մելքոնյան Ա., Զաւախքցիները արեւմտահայ ազատագրական պայքարում, «Հայրենի Զաւախք», Պէյրուսթ, «Ազգակ», 2002, էջ 99:

⁵ Հետագայում, երբ օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո Ռուբենը լինում է Պոլսում, հանդիպում է իր դպրոցական ընկերուհուն՝ Սաթենիկ Օհանջանյանին (Համո Օհանջանյանի քրոջը), վերջինս Ռուբենին հիշեցնում է իրենց ծիծաղելի մանկական «արշավանքի» մասին՝ երգելով իրենց ծաղրելու համար հնարած երգը. «Մէկ չետվեու բարութ, մէկ չաթլաղուզով, ուրսթուփին գրպանս Հայաստան կ'երթամ» (տես՝ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 6, էջ 199):

իրարանցում է առաջացրել տեղական իշխանութիւնների շրջանում: Գործով սկսել է զբաղվել գավառապետը: Սաթենիկ Օհանջանյանի վկայութեամբ դժվարութեամբ է հաջողվել փրկել դպրոցը փակելուց: Չհավատալով, որ միջադեպը պատահիների մտահաղացման արդյունք է, այն կազմակերպելու մեջ ուստիկանութիւնը փորձել է մեղադրել դպրոցի տեսուչ Խաչատուր Դիւանյանին եւ ուսուցիչներին¹:

Ծխական դպրոցից հետո Ռ. Տեր-Մինասյանն ընդունվում է էջմիածնի Գեւորգյան ձեմարան²: Այստեղ նա ընկերական կապերով կապված էր վանեցիների հետ եւ նրանց պատմութիւնների ազդեցութեան տակ վանն իր համար ներկայացնում է «աշխարհի դրախտը», իսկ վանեցիները՝ «հայոց սիրտն ու հոգին»³: Սակայն հետագայում, ինչպես իր հուշերում գրում է Արամ Մանուկյանը. «դէպքերը այնպէս դասավորուեցին, որ թուեղ «վանեան» Ռուբէնը գնաց Մուշ»⁴:

1900 թ. Ռ. Տեր-Մինասյանը «յոյժ գովելի վարուք» ավարտում է Գեւորգյան ձեմարանի դասարանական բաժինը⁵: Այնուհետեւ կարճ ժամանակով ծառայում է Բաքվում նավթային ընկերութիւններից մեկում: Ապա ինը ամիս կամավոր զինվոր է լինում Ախալցխայում, որից հետո 1902 թ. Համո Օհանջանյանի հանձնարարականով մեկնում է Բաթում⁶: Այդ ժամանակ Ռուբենը նոր էր մտել ՀՅԴ շարքերը: Համո Օհանջանյանի որոշումը պայմանավորված էր նրանով, որ երիտասարդ դաշնակցական Ռ. Տեր-Մինասյանի համար «սթաժ ընելու յարմար վայրը Պաթումն է»⁷:

Ռ. Տեր-Մինասյանը Բաթումում գործում է այնտեղի դաշնակցական մարմնի անդամ Ալյոշայի տրամադրութեան տակ եւ նրա ցուցմունքներին համաձայն: Ռուբենի վրա մեծ է եղել վերջինիս ազդեցութիւնը: Պատահական չէ, որ նրան համարում է «իր առաջին դասատուն»⁸: Իսկ Ալյոշայի գաղափարները հիմնականում հետեւյալներն էին.

ա) ազգային հարցի լուծման ճանապարհով պետք է գնալ դեպի ընկերավարութիւն,

բ) Դաշնակցութեան մեջ առաջ եկող աջ եւ ձախ թեւերը պետք է «գուսան եւ թափին»,

գ) ազգային միութիւնը պետք է վեր լինի դավանական, կրոնական եւ այլ խտրականութիւններից,

դ) լեզուների տարբերութիւնը (օտարախոս հայերի առկայութեան հանգամանքը) չպետք է դառնա ազգային միասնութեան քայքայման պատճառ,

ե) չկա ազգութիւն առանց հայրենի հողի⁹:

Բաթումում հայերը քաղաքի բնակչութեան մոտ կեսն էին, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում այնտեղ տեղափոխված ախալքալաքցիները: Իր համաերկրացիներից մի քանիսի հետ Ռուբենին է վստահվում արեւմտահայ զինական խմբերի համար միջոցներ հայթայթելու պատասխանատու գործը¹⁰:

Կարճ ժամանակ Բաթումում մնալուց հետո Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գնում է Մոսկվա եւ ազատ ունկնդիր գրվում Լազարյան ձեմարանում¹¹, հաջողութեամբ հանձնում է հասունութեան քննութիւնը եւ այդ վկայականով ընդունվում է Տոմսկի Բազմարվեստական ձեմարանը, որը, սակայն, կիսատ է թողնում:

1903թ. Մոսկվայից գալիս է Թիֆլիս՝ Արեւմտյան Հայաստան անցնելու մտադրութեամբ:

¹ Մեյքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 100:
² ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 2, ք. 1627, թ. 2:
³ Աստուածատրեան Ա., Ռուբէնը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1965թ., ապրիլ, էջ 20-21:
⁴ Արամը, Երեւան, 1991, էջ 154:
⁵ ՀՀԱ, ֆ. Պ- 312, ց. 2, ք. 1627, թ. 11:
⁶ Ռուբէն, նշվ. աշխ., Գ. 1, էջ 358:
⁷ Նույն տեղում, էջ 359:
⁸ Ռուբէն, նշվ. աշխ., Գ 1, էջ 379:
⁹ Նույն տեղում, էջ 380:
¹⁰ Մեյքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 100-101:
¹¹ Աստուածատրեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 25:

Նույն տարվա վերջին Ռուբեն Տեր-Մինասյանը ՀՅԴ Բյուրոյի Հանձնարարությունում գնում է Կարս եւ ներկայանում Կարսի շրջանի Կենտրոնական Կոմիտեի ներկայացուցիչ Հակոբ Ջրիինգարյանին, որին եւ հանձնում է ՀՅԴ Արեւելյան Բյուրոյի անդամ Համբարձում Մհերյանի (Համո Օհանջանյան) գրած հետեւյալ նամակը. «Գալիս է նամակաբերս: Հանձնարարում ենք նրան օգտագործել եւ վարժեցնել»¹:

Ընդհանրապես Կարսն այն վայրն էր, որտեղ սկսնակ հեղափոխականները Երկիր անցնելուց առաջ վարժվում եւ «փորձության էին ենթարկվում»: Կարսի միջավայրում՝ այդ «հեղափոխական հնոցում», նորընծա դաշնակցական Ռուբենը կարող էր «եփվել եւ դուրս գալ թրծված ու հղկված»: Երկիր գնացող գործիչները ենթարկվում էին առանձին կանոնների, որոնցից գլխավորներն էին՝ չպետք է ունենաս քո սեփականությունը, կապերդ պետք է կտրես աշխարհիկ կյանքից, քո ընտանիքից եւ վայելքների չպետք է մասնակցես, պետք է լինես քո եւ ընկերոջդ ծառան, լեզվով, շարժումներով պետք է լինես պատշաճ, համարձակ եւ հպարտ²: Ռուբենը նույնպես ենթարկվում է այս կանոններին:

Մինչեւ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի Կարս գալը, նույն նպատակով այստեղ էր եկել Արամ Մանուկյանը (Սերգեյը) եւ այն աստիճան էր «թրծվել ու հղկվել», որ տեղի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեն նրան, իր կամքին հակառակ, թույլ չէր տվել Երկիր անցնելու, այլ պահել էր Կարսում իբրեւ ուսուցիչ-դաստիարակ «նորելուկ դաշնակցականների» համար: Կարսում Ռուբենը հենց Արամի մոտ էլ ստանում է իր առաջին հեղափոխական մկրտությունը: Այստեղ նա զբաղվում է շրջիկ գործունեությամբ: Գյուղերում վարում է կուսակցական ժողովներ, կապ է պահպանում Կենտրոնական Կոմիտեի եւ ժողովրդի միջև:

Ելնելով ցարական դատական համակարգում տարածում գտած կաշառակերությունից Հանգամանքից, ինչպես նաեւ դատական գործը վարելու վճարովի լինելուց՝ ՀՅԴ Կարսի կենտրոնական կոմիտեն հայերին արգելել էր պետական դատարաններում դատվելը: Դատաստանական գործը եւս վարում էր ՀՅ Դաշնակցությունը, որը դա իրականացնում էր ձրի եւ շատ ավելի անաչառ, այնքան անաչառ, որ իրենց միջև ծագած վեճերը լուծելու համար կենտրոնական կոմիտեն էին դիմում նաեւ այլ ազգերի ներկայացուցիչները³:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանը եւս գործուն մասնակցում էր դատական գործերի քննարկմանը եւ վճիռների կայացմանը: Կարսում նա ակտիվ մասնակցում է նաեւ դպրոցական գործի ծավալմանը: Իր հուշերում Ռուբենը գրում է, որ երախտապարտ է Հովսեփ Տեր-Դավթյանին եւ Համո Օհանջանյանին, որ իր հեղափոխական գործունեության արշալույսին իրեն գործուղեցին Կարս, որը համարվում էր հեղափոխական դաստիարակության կենտրոնատեղի:

Կարսում յոթ ամիս մնալուց հետո, 1904թ. Ռուբենը Արամ Մանուկյանի հետ գալիս է Ալեքսանդրապոլ: Այդ ժամանակ Ալեքսանդրապոլում ՀՅԴ 3-րդ Ընդհանուր ժողովից հետո տեղի էր ունենում ՀՅԴ կովկասյան մարմինների եւ մարտական պատասխանատուների ընդարձակ խորհրդակցություն, որով կենսագործվում էին Ընդհանուր ժողովի որոշումները՝ Սասուն օգնական ուժեր եւ զինամթերք հասցնելու ուղղությամբ⁴: Այստեղ նա հանդիպում է կոփված հեղափոխական Երկաթին (Արմենակ Լեւոնյան): Վերջինս նրան առաջարկում է իր հետ գնալ Խլաթ, սակայն Ռուբենը որոշել էր գնալ Վասպուրական:

Ալեքսանդրապոլում էլ որոշվում է Ռուբեն Տեր-Մինասյանի կուսակցական կյանքի հետագա ընթացքը: Արամ Մանուկյանը հայտնում է նրան, որ ինքը պիտի վերադառնա Կարս, իսկ Ռուբենը պիտի գնա Երեւան: Հաջորդ օրը երկու նամակներով, որոնք Արամ Մանուկյանը եւ Սիմոն Զավարյանը ուղարկում էին Երեւանի

¹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 39:

² Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 57:

³ Նույն տեղում, էջ 67:

⁴ Նույն տեղում, էջ 124:

Կենտրոնական Կոմիտեի անդամ Սարգիս ՕՀանջանյանին, եւ զինամթերքով լի արկղերով Ռուբենը Գյումրիից գնում է Երեւան¹:

Երեւանում նա հանդիպում է Նիկոլ Դումանին (Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան): Վերջինս կարգում է Ռուբենի բերած նամակները, մի քանի խոսք փոխանակելուց հետո հասկանում նրա՝ Վան գնալու արամազրությունը եւ Հայտնում, որ նրան իր հետ կտանի:

«Ես առանց գիտենալու, թէ ուր կտանի, երջանիկ կզգայի այդ պատուերի համար: Այն, ըստ երեւոյթին, այդ նկատեց եւ իմ տեղը պատասխանեց. «Ուրէմն համաձայն ես: Խնդիրը փակուած է: Այսօր մինչեւ երեկոյ ազատ ես, երեկոեան կգաս հոս կքնիս եւ առտուն կմեկնինք: Ոչ ճամփու դնող պիտի լինի, ոչ ալ պիտի հասկցվի գնալու ժամը եւ օրը: Գնայ գործիդ», - գրում է իր հուշերում Ռուբենը²:

Այն օրերին Դաշնակցութեան մեջ ղեկավար եւ շարքային ընկերների փոխհարաբերությունների տեսակետից հետաքրքրական է Արամի եւ Դումանի վերաբերմունքը դեպի շարքայիները եւ վերջիններիս վերաբերմունքը՝ կուսակցական ղեկավարների խոսքի ու կարգադրությունների նկատմամբ³:

Ռուբենը Նիկոլ Դումանի հետ գնում է Պարսկաստան: Սահմանամերձ Արաբլու գյուղում մի քանի օր սպասելուց հետո նա գնում է Խոյ, որտեղ ծանոթանում է Դաշնակցական Խեչոյի (Խաչատուր Ամիրջան) հետ, եւ այդ օրվանից մինչեւ վերջինիս մահը, որը Արամի վկայութեամբ տեղի էր ունեցել Ռուբենին փրկելու համար⁴, նրանք հավատարիմ ընկերներ են մնում:

Խոյում Ռուբենը դժվարութեամբ կարողանում է մտնել Վան գնացող Նիկոլ Դումանի խմբի մեջ, որի մեջ էին նաեւ Դաշնակցական Խեչոն, Սարբազ Խեչոն, Գիծը (Թադեոս Ամիրջան), ինտելիգենտ Սարգիսը⁵: 1904 թ. հունիսին 17 հոգուց կազմված խումբը ճանապարհ է ընկնում: Սակայն թուրք-պարսկական սահմանի մոտ Թագի կոչված վայրում խումբը պաշարվում է թուրք-քրդական ուժերի կողմից եւ մարտի է բռնվում: Ենթահիվ Նիկոլ Դումանի, խումբը կարողանում է ճիշտ կողմնորոշվել եւ փրկվել կոտորվելու վտանգից ու դուրս գալով պաշարման շղթայից, վերագառնում է պարսկական սահման:

Թագիի կռիվը Ռուբենի մարտական մկրտությունն էր: Նա իրեն դրսեւորում է քաջի նման: Այս կռիվը չափազանց մեծ ազդեցություն է ունենում Ռուբենի վրա եւ նրա կյանքում դառնում շրջադարձային: Նա հեռանում է «նահատակվելու» գաղափարից՝ գերադասելով գործը եւ նրա արդյունքը:

Նիկոլ Դումանը որոշում է Երկիր անցնելու անհաջող փորձ կատարած խմբի անդամներին անմիջապես հեռացնել Խոյից ու Սալմաստից եւ ուղարկել Թավրիզ: Սակայն Ռուբենը Նիկոլ Դումանին խնդրում է, որ բացառութեան կարգով իրեն թողնել տա անցնել սբ. Թադեոս Առաքյալի վանք, այնտեղից էլ՝ Վան: Սբ. Թադեոս վանքը կարեւոր դեր էր կատարում հեղափոխական գործի համար, թեեւ այն մեկուսացված, ճանապարհներից դուրս ընկած մի ճգնարան էր: Վանքում տեղեկություններ էին հավաքվում սահմանի երկու կողմերից եւ այդ տեղեկությունների հիման վրա Երկիր էին ուղարկվում զենք, զինամթերք, զինվորական խմբեր, գործիչներ: Ռուբենը

¹Նույն տեղում, էջ 239:

²Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 252:

³Արամը Ռուբենին Ալեքսանդրապոլից ուղարկեց Երեւան՝ առանց նրան հայտնելու թե ինչ նպատակով էր դա անում, իսկ Ռուբենը, թեեւ Արամի հետ ուզում էր վերագառնալ Կարս, լուսն ու ենթարկվեց նրան: Նրանց հարաբերություններն արդեն այնպես էին, որ Ռուբենը առանց քաշվելու կարող էր հարցնել Արամին իր Երեւան գնալու նպատակի մասին, բայց այդ բանը նա չարեց: Դա կուսակցութեան մեջ տիրող ավանդությունն էր, երբ ղեկավար ընկերը կարգադրություն էր անում շարքային ընկերը առանց բացատրութեան: Նմանապես, երբ Երեւանում Նիկոլ Դումանը Ռուբենի հետ ունեցած կարճ հարցուփորձից հետո եզրակացնում է, որ նրան իր հետ կտանի, Ռուբենը լուռ համաձայնվում է՝ առանց զիտենալու թե ուր է տանելու:

⁴Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 275:

⁵Մալխաս, Ապրումներ, հ. Ա, Պէյրութ, «Համագլխային» 1956, էջ 41, հմտ. Վարանդեան Մ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երեւան, Երեւանի համալս. հրատ., 1992, էջ 342:

պատրաստվում է անցնել Վան: Այստեղ նա Վանից Կոմսի (Վահան Փափազյան) ստորագրութեամբ նամակ է ստանում, որով վերջինս օգնութիւն էր խնդրում, քանի որ Երկրի եւ մասնավորապէս Սասունի վիճակը շատ ծանր էր¹:

Իր պատասխան նամակում Ռուբենը բացատրում է, որ սահմանային խիստ Հսկողութեան պայմաններում Անդրկովկասը դժվար թե կարողանա օգնութիւն Հասցնել Երկրին, եւ եթե այդ ուղղութեամբ փորձեր էլ լինեն, ապա դրանք պիտի ձախողվեն եւ նոր գոհերի առիթ տան:

Վանից ստացվում է շատ չոր ու խրատական պատասխան. «Նախ թող Երկիր գայ գործերուն եւ մեր գործունէութեան ծանոթանայ, հետոյ իր կարծիքը եւ թելադրանքները արտայայտե»²: Ռուբենը հետագայում ընդունում է այդ նամակի տեղին լինելը³:

Պարագաների թելադրանքով Ռուբենը վերադառնում է Անդրկովկաս: Կարսում նա տեղեկանում է, որ Կարսի իր ընկերների մեծ մասը սպանվել է սահմանային կռիվների ժամանակ: Այստեղ ուղևորական իշխանութիւնները խտացրել էին Հսկողութիւնը ազգային-հեղափոխական շարժումների նկատմամբ: Ռուբենին եւս փորձում են ձերբակալել, սակայն նա կարողանում է խույս տալ եւ անցնել Թիֆլիս:

Թիֆլիսում ՀԅԴ Բյուրոն որոշում է Ռուբենին որպէս գործիչ գործուղել Բաթում: Բաթումում Ռուբենը մասնակից է լինում կառավարական ուսուցիչների աշակերտմանը⁴, ապա անցնում կուսակցական կազմակերպչական աշխատանքների: Նրան հաջողվում է որոշ չափով հաշտեցնել Բաթումի կազմակերպչական մեջ գոյութիւն ունեցող երկու հոսանքները:

Սակայն մի դեպքի պատճառով Ռուբենի համար ծանր վիճակ է ստեղծվում⁵: Նա այլեւս անհնարին է համարում իր մնալը Բաթումում, վերադառնում է Թիֆլիս, եւ խնդրում իրեն ազատել Բաթումում գործելու պարտականութիւններից, քանի որ որոշել էր Երկիր անցնել: Սակայն մինչեւ Երկիր անցնելը Ռուբենը մասնակցում է մի կարեւոր գործի նախաձեռնութեան:

Դեռեւս Ռուբենի՝ Բաթումում եղած ժամանակ բարձրացված էր Սուխում-Սոչիի հայ գաղթականների հարցը: ՀԅԴ Բյուրոն նախատեսել էր նրանց վերաբնակեցումը Հայաստանին մոտ շրջաններ: Ռուբենը կողմ է լինում այդ տեսակետին եւ որպէս վերաբնակեցման համար տարածք առաջարկում է Պարսկաստանի Հեր եւ Զարեհանդ գավառները: Մոտ 30-40 հազար գաղթականների վերաբնակեցումը այս շրջաններում անհամեմատ պիտի հեշտացներ կապը Վասպուրականի հետ: Ահա այս նպատակով էլ Ռուբենը Սուխում-Սոչիի հայ գաղթականութեան ներկայացուցիչների հետ գործուղվում է Պարսկաստան: Այդտեղ վերաբնակեցման ուղղութեամբ տարվող նախապատրաստական աշխատանքները իշխանութիւնները Օսմանյան Թուրքիայի Հյուսիսարեւմտի ճնշման տակ հրաժարվում են նախապէս խոստացած աջակցութիւնից: Եվ Ռուբենը ստիպված է լինում հրաժարվել «բազա» ստեղծելու ծրագրից: Նրա ընկեր-ներկայացուցիչները վերադառնում են Կովկաս, իսկ ինքը մնում է Սալմաստում՝ իրագործելու Երկիր անցնելու նախապէս

¹Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 338:

²Փափազեան Վ. (Կոմս), Իմ յուշերը, հ. Բ, Պէյրութ, «Համազգային», 1952, էջ 313:

³Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 340:

⁴Նույն տեղում, էջ 384-385:

⁵Ռուբենը կազմակերպելով Մանթաշովի գործարանի բանվորներին, նրանց համոզում է գործադուլ հայտարարել եւ հավելավճար պահանջել: Գործադուլը երկար է տևում, իսկ բանվորների փողերը սպառվում են: Նրանք դիմում են Ռուբենին՝ խնդրելով փոխառութիւն տալ մինչեւ գործի ավարտը, մինչեւ որ կարողանան ստիպել գործարանատիրոջը՝ դիջելու եւ Հավելումներ անելու: Ռուբենը իր մոտ եղած կուսակցական դրամից տալիս է 5000 ուսուցիչ իբրեւ փոխառութիւն, մի բան, որ նա կարող էր անել միայն կենտրոնական կոմիտեի որոշումով: Սակայն Ռուբենը վստահ էր, որ փոխառնաբար տրված դրամը ետ պիտի ստանար: Սակայն որոշ մարդկանց կողմից սադրանք է հրահրվում, թե իբր Սասունի համար հավաքված դրամը բաժանում են բանվորներին (տես՝ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 386):

ընդունած իր որոշումը¹: Եվ 1905թ. նրան վերջապես հաջողվում է թուրք-պարսկական սահմանի վրայով անցնել Վասպուրական:

Այսպիսով՝ մտահոգվելով սեփական ժողովրդի ճակատագրով, ինչպես նաև հրաժարվելով բարեկեցին կյանք վայելելու իր ունեցած հնարավորությունից, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը մտնում է հայ-ազգային ազատագրական շարժման հորձանուտ, որտեղ նա իրեն յավազույն կողմերով է դրսևորում: Ռուբենը նվիրումով է իրականացնում իր վրա դրված հեղափոխականի առաջին պարտականությունները, որը հիմք պետք է հանդիսանար հետագայում ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարների կողմից ավելի մեծ վստահության արժանանալու համար: Անցնելով Արևմտյան Հայաստան, նա տեղի ժողովրդի թուրքական բռնակալությունից դեմ մղվող պայքարի առաջամարտիկներից էր լինելու:

Խաչատուր Ստեփանյան

Рубен Тер-Минасян: первый опыт борьбы

РЕЗЮМЕ

Рубен Тер-Минасян, рожденный в состоятельной семье, еще с детства был озабочен судьбой своего народа. Получив образование сначала на родине, а потом в России, он посветил себя армянскому национально-освободительному движению. Став членом АРФ Дашнакцутюн, Рубен Тер-Минасян осуществляет революционные задания в Карсе и Батуми. Несмотря на первой неудачной попытке проникнуть в Еркир Западную Армению, он не отчаивается. Позднее ему тем не менее удастся пересекать турецко-персидскую границу и ступить на землю Западной Армении, где он в дальнейшем должен был взять на себя руководство героической борьбой местного народа против турецкого деспотизма.

Хачатур Степанян

---

¹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 13:

1960 թվականից, որպես կրտսեր գիտաշխատող, աշխատանքի անցնելով ՀԽՍՀ կենտրոնական պետական արխիվում՝ Ս.Բեհբուզյանը 45 տարի՝ մինչև իր կյանքի վերջին օրը, մնաց արխիվի մշտական ու նվիրյալ աշխատողը:

1973-2003թթ., 30 տարի շարունակ Ս.Բեհբուզյանը եղել է արվեստի, գրականության եւ մամուլի փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվի անփոփոխ տնօրենը՝ յավագույն կերպով համատեղելով հմուտ արխիվագետի եւ ղեկավարի հատկանիշները: Աշխատանքի նկատմամբ ունեցած մեծ շահագրգռության, կազմակերպվածության ու գործընկերների նկատմամբ բարի ու կարեկից վերաբերմունքի համար Ս.Բեհբուզյանը ձեռք էր բերել արժանի հարգանք եւ հեղինակություն, իսկ իր վաստակի ու տարիքի համար՝ հարգված վետերանի համբավ:

Ս.Բեհբուզյանը էական ներդրում ունի հայ եկեղեցու պատմության, մասնավորապես նրա շատ ու շատ էջերի ուսումնասիրման, լուսաբանման եւ հրատարակման գործում: Նա հայ եկեղեցու ճշմարիտ նվիրյալն էր, նրա քարոզիչն ու առաքելության ջատագովը: Ամբողջ գիտական կյանքում կապված լինելով հայ եկեղեցուն, նրա գործունեությանը եւ գաղափարների տարածմանը՝ նա գրել է հայ եկեղեցու պատմությանը վերաբերող գրքեր, բազմաթիվ հոդվածներ: Ս.Բեհբուզյանն է կազմել «Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության» բազմահատորյակը, որի տասը ծավալուն հատորներն իրականություն են, իսկ երեքը գտնվում են հրատարակման փուլում:

Նա սիրելի ու պատվախնդիր ամուսին, հոգատար հայր եւ անփոխարինելի ընկեր էր:

Սիրելի եւ անմոռանալի ընկերոջ անունն ու հիշատակը հավերժ կմնան Հանրապետության արխիվագետների եւ ընկերների հիշողության մեջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՏԱՐԵԼԻՑ - ԱՐԽԻՎԻ 80 ԱՄՅԱԿ

	- ՀՀ մշակույթի եւ գիտության գործիչները Հայաստանի ազգային արխիվի հոբելյանի մասին -----	3
<i>Կիրիմյան Ալբերտ</i>	- Հայաստանի արխիվային գործի 80 տարին---	7
<i>Մարտիրոսյան Մարինե</i>	- Արխիվային գործի հիմնադիրը՝ Խաչիկ Սամվելյան-----	23
	- Հայաստանի Հանրապետության արխիվային գործի տարեգրությունից (1986-2003 թթ.) -	31

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

<i>Միրզոյան Սոնյա, Ղազրյան Ալվարդ</i>	- Նիկողայոս Աբունցի գեկուցումը՝ ալլազգիների համագումարում (նոյեմբեր 1905թ.) -----	34
<i>Սահակյան Ռուբեն</i>	- Վանի քաղաքապետարանի վերահսկիչ Իսահակ Տեր-Ղազարյանի հաշվետվությունը-----	38
<i>Եփրեկյան Արմինե</i>	- Հայաստանի Հանրապետության իշխանություն տարածումը Նախիջևեանում 1919թ.-	44
<i>Բաբաջանյան Վանիկ</i>	- Հայ ժողովրդական կուսակցության հուշագրերը կոալիցիոն նոր կառավարություն ձևավորելու մասին (նոյեմբեր 1920թ.)-----	57
<i>Ղազարխեցյան Վլադիմիր</i>	- Ակսել Բակունցի կուսակցականության հարցի շուրջ -----	60
<i>Մանգասարյան Վարդիթեր-Բաղդասարյան Ռոբերտ</i>	- Կոմպոզիտորը պատասխանատու է-----	76
	- Կարեն Միքայելյանը արվեստի ու գրականության հայ եւ ռուս գործիչների բնութագրերում 1940թ. -----	83
<i>Հովսեփյան Էմմա</i>	- Էջեր Ավետիք Իսահակյանի նամակագրությունից -----	86
<i>Պողոսյան Շուշան</i>	- Մեծ կոմպոզիտորի 100-ամյակը -----	94
<i>Բաղալյան Արմեն</i>	- Աֆրիկյան երկրների Հայկական համայնքները եւ նրանց կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ 1945-1985թթ.-----	102
<i>Հովհաննիսյան Պետրոս</i>	- Հեռավոր աստղի լույսը՝ Բողբան Գեմբարսկի-----	117

ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ

<i>Մովսիսյան Ֆելիքս</i>	- Հայոց եկեղեցին եւ 1830-1831թթ. լեհական ապստամբությունը -----	121
<i>Գեւորգյան Պարգեւ,Վիրաբյան Քարմիլե</i>	- Հայկական դպրեցները Վրաստանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին եւ 20-րդ դարի սկզբին -----	125
<i>Խաչատրյան Արամ</i>	- Հայերի մասնակցությունը Բուլղարիայի 1876թ. ապստամբությանը -----	130
<i>Խուզրինյան Գեւորգ</i>	- Հ.Յ.Դաշնակցության գործունեությունն Ատրպատականում 1891-1895թթ. -----	134
<i>Ստեփանյան Խաչատուր</i>	- Ռուբեն Տեր-Մինասյան. Պայքարի առաջին փորձառությունը-----	142
<i>Ղուլյան Յուրա</i>	- Հայ-ադրբեջանական տարածքային վիճելի հարցերն Անդրկովկասի Հանրապետությունների 1919թ. կոնֆերանսում -----	148
<i>Կոխլիկյան Արամայիս</i>	- Խորհրդային Հայաստանի դյուրատնտեսության տեխնիկական զինվածությունը 1945-1965թթ. -----	152

ՀԱՂՈՐԳՈՒՄՆԵՐ

<i>Թագեւոսյան Նելլի</i>	- Մատենադարանի արխիվային հավաքածուի վերլուծութիւնը -----	160
<i>Մարուքյան Սոս</i>	- Հայաստանի Հանրապետութեան արխիվային հավաքածուի համալրման պատմությունից (Խորհրդային հարապետութիւններից եւ հայ դադլթօշախներից) -----	165
<i>Տոնեյան Ումրշատ</i>	- Խորհրդահայ վավերագրական կինեմատոգրաֆիան Հայրենական պատերազմի տարիներին -----	170

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Մելքոնյան Աշոտ</i>	- Ուշագրավ աշխատութիւն. Ֆյոդոր Ելիսեեւ «Կազակները Կովկասյան ճակատում 1914-1917» -----	174
<i>Յազըճյան Գեւորգ</i>	- Հայկական հարցը լիբանանյան 1975-1987 թթ. ոչ հայկական մամուլում -----	192

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ԳՈՐԾ

	- Տեղեկանք «Հայաստանի ազգային արխիվ» ՊՈԱԿ-ի 2003 թ. դործունեութեան արդիւնքների մասին -----	216
<i>Բաղադյան Էլլա, Մանգասարյան Վարդիթեր</i>	- Շվեյցարիայի արխիվային կառույցների համակարգը ----	222

ԼՐԱՏՈՒ

<i>Ցուցահանդեսներ</i>	- -----	227
<i>Սանդրո Բեհրուդյան Հիշատակին</i>	- -----	229

С О Д Е Р Ж А Н И Е

ЮБИЛЕЙНАЯ ДАТА – 80 ЛЕТИЕ АРХИВА

	- Деятели культуры и науки РА о юбилее Национального архива Армении -----	3
<i>Киримян Алберт</i>	- Архивное дело в Армении за 80 лет ---	7
<i>Мартиросян Марине</i>	- Основоположник архивного дела – Хачик Самвелян -----	23
	Из летописи архивного дела Республики Армения(1986-2003 гг.). --	31

ПУБЛИКАЦИЯ ДОКУМЕНТОВ

<i>Мирзоян Сося, Казиян Алвард</i>	- Доклад Никогайоса Адонца читанный на съезде инородцев (ноябрь 1905 г.) -----	34
<i>Саакян Рубен</i>	- Отчет Исаака Тер – Казаряна – контролера градоначальства г. Вана --	38
<i>Еприкян Армине</i>	- Распространение власти Республики Армения в Нахичевани в 1919 г. -----	44
<i>Бабаджанян Ваник</i>	- Меморандум армянской народной партии о формировании нового коалиционного правительства (ноябрь 1920 г.) -----	57
<i>Казахеян Владимир</i>	- О вопросе партийности Акселя Бакунца -----	60
<i>Мангасарян Вартитер</i>	- Композитор ответственен -----	76
<i>Багдасарян Роберт</i>	- Карен Микаелян в характеристиках армянских и русских деятелей литературы и искусства (1940 г.) -----	83
<i>Овсепян Эмма</i>	- Страницы из переписки Аветика Исаакяна -----	86
<i>Погосян Шушан</i>	- 100 – ление великого композитора ---	94
<i>Бадалян Армен</i>	- Армянские колонии в Африканских странах и их связь с Советской Арменией 1945-1985гг. -----	102
<i>Оганесян Петрос</i>	- Свет далекой звезды – Богдан Гембарский -----	117

СТАТЬИ

<i>Мовсисян Феликс</i>	- Армянская церковь и польское восстание в 1830-1831 гг. -----	121
<i>Геворкян Паргев, Вирабян Кармиле</i>	- Армянские школы в Грузии во второй половине 19-го века и начале 20-го век -----	125
<i>Хачатрян Арам</i>	- Участие армян в восстании 1876 года в Болгарии -----	130
<i>Худинян Геворк</i>	- Деятельность А. Р. Ф. Дашнакцутюн в Атрпатакане (1891-1895 гг.) -----	134
<i>Степанян Хачатур</i>	- Рубен Тер-Минасян: первый опыт борьбы-----	142

<i>Гулян Юра</i>	- Армяно-азербайджанские территориальные спорные вопросы на конференции Закавказских республик в 1919 г. -----	148
<i>Кохликян Арамаис</i>	- Техническая оснащенность сельского хозяйства Советской Армении в 1945-1965 гг. -----	152

СООБЩЕНИЯ

<i>Тадевосян Нелли</i>	- Анализ фонда архивного отдела Матенадарана -----	160
<i>Марукян Сос</i>	- Из истории комплектования архивного фонда Республики Армения (из советских республик и армянских колоний) -----	165
<i>Тонеян Умршат</i>	- Армянская советская документальная кинематография в годы Отечественной войны -----	170

РЕЦЕНЗИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

<i>Мелконян Ашот</i>	- Примечательный труд—Федор Елисеев “Казачи на Кавказском фронте 1914-1917” -----	174
<i>Язчян Геворк</i>	- Армянский вопрос в неармянской ливанской печати в 1975-1987 гг. -----	192

АРХИВНОЕ ДЕЛО

	- Справка о результатах деятельности Государственной некоммерческой организации “Национального архива Армении” в 2003 г. -----	216
<i>Бададян Элла, Мангасарян Вартигер</i>	- Система архивных структур Швейцарии -----	212

ХРОНИКА

Выставки документов -	1227
Памяти Сандро Бейбудяна-	1229

Ի գիտութիւն Հեղինակների եւ ընթերցողների

«Բանբեր Հայաստանի արխիվների» գիտագործնական Հանդեսն ընդգրկված է ԲՈՂ-ի կողմից հաստատված «Դոկտորական եւ թեկնածուական ատենախոսութիւնների արդյունքների հրատարակման համար ընդունելի ամսագրերի ցանկում»:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված առավել կարեւոր աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիութեան համար: